शोध निर्देशक
चन्देश्वर लाल कर्ण
सह प्राध्यापक

'महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल (स्मृति-महाकाव्य) महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन'

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्काय अन्तर्गत रामस्वरुप रामसागर बहुमुखी
क्याम्पस जनकपुरधाम नेपाली विभागको
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ
पत्रको ५१०-१ प्रयोजनको
लागि प्रस्तुत

शोध-प्रबन्ध

शोधार्थी
कुमारप्रसाद दाहाल
दोस्रो वर्ष रोल नं. १४०१४१/२०६८
नियमित
त्रि.वि. दर्ता नं. ६-३-१४-६८५--२००९
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
नेपाली शिक्षण विभाग, रामस्वरुप रामसागर बहुमुखी क्याम्पस
जनकपुरधाम,
२०७३

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली शिक्षण विभाग

रामस्वरुप रामसागर बहुमुखी क्याम्पस

जनकपुर

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत रामस्वरुप रामसागर बहुमुखी क्याम्पस, जनकपुरका (नियमित) छात्र कुमारप्रसाद दाहाल त्रिभुवन विश्वविद्यालय स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) मा नेपाली विषयको दसौं पत्र ५१०-१ शोधपत्रमा 'महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल' (स्मृति-महाकाव्य) महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकमा लेख्नु भएको शोध प्रवन्ध स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

क्र.सं.	नाम	पद	हस्ताक्षर
१	सह- प्राध्यापक चन्देश्वर लाल कर्ण	शोध निर्देशक	
२			
३			

वि.सं. २०७३/१२/ इ.सं. २०१७ / /

शोध निर्देशकको मन्तव्य

एम.ए. दोस्रो वर्षका छात्र कुमारप्रसाद दाहालले स्नातकोत्तर तह नेपाली दोस्रो वर्षको दसौं पत्र ५१०-१ शोधपत्रको प्रयोजनका लागि 'महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल' (स्मृति-महाकाव्य) महाकाव्य शीर्षकको शोत्र प्रबन्ध मेरो निर्देशनमा रहेर तयार गर्नु भएको हो । यसमा शोधार्थीले महाकाव्यकार नीलकण्ठ भट्टराईद्वारा लेखिएको 'महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल (स्मृति-महाकाव्य) महाकाव्यको विविध पक्षहरुको यथा सम्भव विवेचना र विश्लेषण गर्नु भएको छ । उहाँले सो महाकाव्यमा समेट्नु भएको अन्तिम मूल्याङ्कनका लागि नेपाली शिक्षण विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

चन्देश्वरलाल कर्ण
सह-प्राध्यापक
नेपाली शिक्षण विभाग
रामस्वरुप रामसागर बहुमुखी
क्याम्पस
जनकपुर, धनुषा

शोध नायक
महाकाव्यकार नीलकण्ठ भट्टराई

कृतज्ञता ज्ञापन

महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल (स्मृति-महाकाव्य) को कृतिपरक अध्ययन शोधपत्र मैले स्नातकोत्तर तह नेपाली विषयको दोस्रो वर्षको दसौं पत्र ५१०-१ शोधपत्र पुरा गर्नका लागि तयार गरको हुँ । शोधकार्य आफैंमा कठिन कार्य हुँदाहुँदै पनि आवश्यक निर्देशन, सल्लाह र सुझाव दिई सहज तरिकाले शोधकार्य सम्पन्न गराउँन हर हमेसा घच्घच्याएर अमूल्य सहयोग गर्नु हुने मेरा आदरणीय गुरु शोध निर्देशक सह-प्राध्यापक श्री चन्देश्वर लाल कर्णप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

आफ्ना समग्र साहित्यिक कृतिहरु उपलब्ध गराई आवश्यक सल्लाह र सुझावका साथ शोध गर्न अमूल्य सहयोग गर्नुहुने शोध नायक श्री नीलकण्ठ भट्टराई र उहाँका परिवार प्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

मेरो अध्ययनलाई यस अवस्थासम्म पुऱ्याउँन निरन्तर लागि पर्ने मेरा पुज्यनीय पिता दुर्गाप्रसाद दाहाल र माता कमलादेवी दाहाल प्रति चीर ऋणी छु । साथै मेरो शोधकार्यमा घचघच्याइरहने प्रिय अनुज लोकनाथ दाहाल प्रति आभारी छु र मेरा कूलमा उत्पन्न पितृ पूर्खाहरुको हृदयतः स्मरण गर्न चाहन्छु ।

सामग्री सङ्कलनमा निरन्तर सहयोग गर्ने हितैषी मित्र धनञ्जय पौडेल, प्रिय अनुज एवम् अनन्य मित्र कमल नेपाललाई यति धेरै सहयोगका लागि सदैव धन्यवाद र आभार टक्रयाइरहन्छु ।

एम.ए. अध्ययनको कार्यलाई अगाडि बढाउँने देखि शोधपत्र लेखन कार्यमा उत्साह उमङ्ग, जोश, जाँगर थपी कठिनाइ समाधान गर्न सहयोग गर्ने तथा समय जुटाइदिने मेरी जीवन सङ्गिनी सुशीला पौडेल (दाहाल) र लेखन कार्यप्रति रोचकता थम्ने छोरी तेजस्वी, छोरा कुशल प्रति धन्यवाद दिंदै भविष्यमा पनि अध्ययनको क्रममा सहयोगको अपेक्षा गर्दछु ।

अत्यन्त परिश्रम र हार्दिकताका साथ कम्प्युटर सम्बन्धि सम्पूर्ण कार्यको जिम्मेबारी वहनगरी मलाई सहयोग गर्ने राजकुमार चौधरी र दीपेन्द्रकुमार ठाकुर लाई धन्यवाद नदिरहन सक्दिन। त्यस्तै मेरा हरेक काम, अनुसन्धान आदिका क्षेत्रमा सल्लाह, सुझाव र अत्याधिक सहयोग प्रदान गर्ने मित्रानुज कृष्ण दाहालप्रति हृदयतः आभारी छु ।

अन्त्यमा यस शोध पत्रको मूल्याङ्कनका लागि नेपाली शिक्षण विभाग रामस्वरुप रामसागर बहुमुखी क्याम्पस जनकपुर समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

कुमारप्रसाद दाहाल

सि.नं.-१४०१४१

एम.ए, नेपाली

नेपाली शिक्षण विभाग

रामस्वरुप रामसागर बहुमुखी क्याम्पस

जनकपुर, धनुषा

शोधसार

शोध-निर्देशक

चन्देश्वरलाल कर्ण

सह-प्राध्यापक

रा.रा.ब. क्याम्पस जनकपुरधाम

शोध शिर्षक : 'महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल (स्मृति-महाकाव्य) महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन'

शोधकर्ता : कुमारप्रसाद दाहाल

पहिलो स्मृति अन्तर्गत शोध-पत्रको सामान्य रुपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ ।यस अन्तर्गत शोध शीर्षक, पंयोजन, विषय परिचय समस्याकथन, शोधका उद्देश्य, पूर्वकायृको समीक्षा, अध्ययनको औचित्य र महत्वको सीमाङ्कन, शोधविधि र शोधपत्रको रुपरेखा सम्बन्धी विवरणहरु प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा नीलकण्ठ भट्टराईको जीवन, उनको व्यक्तित्व, उनको जीवनको यथार्थ, आरोह-अवरोह उतार-चढावका साथै उनको साहित्यिक यात्राबारे चर्चा गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा महाकाव्यकार नीलकण्ठ भट्टराईले नेपाली महाकाव्यको विकास क्रम अन्तर्गत गरेको योगदानका बारेमा चर्चा गरिएको छ । नेपाली महाकाव्य विकासक्रमको प्राचिनकाल, माध्यमिक काल, आधुनिक कालका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेद अन्तर्गत महाकाव्यकार नीलकण्ठ भट्टराईको महाकाव्यको परिभाषा महाकाव्यको सैद्धान्तिक आधार, महाकाव्यको परम्पराको विकास, श्रीहर्ष पछिका महाकाव्य भामह, दण्डी, रुद्रट र विश्वनाथका महाकाव्य सम्बन्धित चिन्तन पाश्चात्य काव्य परम्परा महाकाव्यका तत्वहरु नेपलाी साहित्यमा महाकाव्य परम्परा महाकाव्यको मान्यता र महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल महाकाव्य बारे चर्चा गरिएको छ ।

पाँचौ पच्छिेद अन्तर्गत महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन गरिएको छ । महाकाव्यको रचना तथा प्रकाशन प्रेरणा र प्रभाव शीर्षकविधान,

पात्रविधान र स्मृतिहरुको विवरण, महाकाव्यमा प्रयोग भएका रस, ध्वनि, अलङ्कार, रीति गुण र दोषको बारेमा चर्चा गरिएको छ । महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल महाकाव्यलाई नेपाली भाषाको एक जीवनीपरक ऐतिहासिक महाकाव्यका रुपमा लिइएको छ । यसभित्र महाकाव्यका पूर्वीय एवम् पाश्चात्य काव्यात्मक मान्यतालाई आत्मसात गरी रचना गरिएको छ । जुन स्मृतिका रुपमा सर्गबद्ध भई महाकाव्यकै नियम अनुसार सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन गरिएको छ । यसको परिवेश विस्तृत र व्यापक छ । घटीमा ३३ र बढीमा ७२ श्लोक भएको एघार स्मृतिमा विभक्त छ ।

प्रस्तुत महाकाव्य महाकाव्यकार नीलकण्ठ भट्टराईको प्रकाशनका क्रममा देखापरेको चौथो महाकाव्य हो ।यो महाकाव्य महाभारतका नेपाली अनुवादक महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमालको जीवनलाई आधार बनाएर लेखिएको महाकाव्य हो । पूर्वीय महाकाव्यको मान्यतालाई आधार बनाइएको यो महाकाव्य जीवन र जीवनको इतिहासका घटनामा आधारित महाकाव्यहो । धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष जस्ता चतुर्वर्ग फलप्राप्तिलाई समेत ध्यान दिइएको जीवनका सम्पूर्ण पक्ष, उदय, उन्नति उत्कर्ष र अवनतिलाई अङ्गिकार गरेर रचिएको यो महाकाव्य नेपाली साहित्यको अध्ययन गर्नेलाई र नरेन्द्रनाथका बारेमा शोध गर्न चाहनेहरुका लागि सन्दर्भ सामग्रीका रुपमा कार्योपयोगी हुन्छ । यसलाई समालोचनाका दृष्टिले अध्ययन गर्ने हो भने छन्द, रस आधार स्तम्भ हो । नेपाली स्रष्टा र विद्धानको जीवनलाई काव्यमा उतारेर नेपाली साहित्यलाई अमूल्य बनाउने महाकाव्यकार नीलकण्ठ भट्टराईको विशेष स्थान रहेको मूल्याङकन गर्न सकिन्छ ।

सङ्क्षिप्त शब्दावली

सङ्क्षिप्त शब्द	विस्तृत रुप
अनु	अनुवाद
अप्र	अप्रकाशित
आई.ए.	इन्टरमिडियट अफ आर्ट
उ.म.	उत्तर मध्यमा
एम.ए.	मास्टर्स् अफ आर्ट
एस.एल.सी.	स्कुल लिभिङ्ग सर्टिफिकेट
चौ.सं.	चौथो संस्करण
ते.सं.	तेस्रो संस्करण
द्वि.सं.	द्वितीय संस्करण
न.पा.	नगरपालिका
ना.सु.	नायव सुब्बा
नि.मा.वि.	निम्न माध्यमिक विद्यालय
ने.भा.प्र.प.	नेपाली भाषा प्रकाशिनी परिषद्
ने.रा.प्र.प्र.	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
ने.सं.वि.वि.	नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
बी.ए.	ब्याचलर्स अफ आर्टस
भू.पू.	भूतपूर्व
म.सं.वि.वि.	महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय
मा.वि.	माध्यमिक विद्यालय
या.व.ल.ना.वि.पी.	याज्ञवल्क्य लक्ष्मीनारायण विद्यापीठ
वि.नि.	विद्यालय निरीक्षक
वि.सं.	विक्रम संवत
वी.पी	विश्वेश्वरप्रसाद
सम्पा.	सम्पादक
ह.ज.वि.पी.	हजारी जनक विद्यापीठ

सङ्क्षेपिकृत चिन्ह

,	अल्पविराम
;	अर्धविराम
।	पूर्णविराम
?	प्रश्नचिन्ह
!	विस्मयसूचक/उद्‌गार चिन्ह
:/:-/-	सामेक्ष विराम/निर्देशक चिन्ह
-	योजक चिन्ह
'.....' " - "	उद्धरण चिन्ह
( )	कोष्ठक चिन्ह
.	सङ्क्षेप चिन्ह
"	ऐजन चिन्ह

विषयसूची

पृष्ठ संख्या

परिच्छेद-१ (एक)

शोध परिचय

१.१ शोधशीर्षक	१
१.२ शोधपत्रको प्रयोजन	१
१.३ विषय परिचय	१
१.४ समस्या कथन	२
१.५ शोधकायका उद्देश्यहरु	३
१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.७ शोधको औचित्य	८
१.८ शोधको सीमाङ्कन	९
१.९ सामग्री सङ्कलन विधि :	९
१.१० शोध विधि	९
१.११ शोधपत्रको रुपरेखा	९

परिच्छेद दुई

नीलकण्ठ भट्टराईको परिचयात्मक व्यक्तित्व

२.१ जन्म र जन्म स्थान	१०
२.२ बाल्यकाल र प्रारम्भिक शिक्षा	११
२.३ किशोरावस्था र माध्यमिक शिक्षा	१२
२.४ युवावस्था र उच्च शिक्षा	१३
२.५ ब्रतबन्ध विवाह तथा सन्तान	१३
२.६ आजीविका र आर्थिक अवस्था	१५
२.७ स्वभाव	१६
२.८ रुचि	१७
२.९ पेशा	१८
२.९.१ शिक्षण पेशा	१८

२.९.२ प्रशासनिक पेशा १९
२.९.३ संस्थागत संलग्नता १९
२.१० शोक, सङ्कट र सङ्घर्ष २०
२.११ नीलकण्ठ भट्टराई व्यक्तित्व २०
२.११.१ साहित्यिक व्यक्तित्व २१
२.११.१.१ काव्य सिर्जनाका लागि प्रेरणा स्रोत २१
२.११.१.२ कवि व्यक्तित्व २२
१. फुटकर कविता व्यक्तित्व २२
२. खण्डकाव्यकार व्यक्तित्व २३
३. महाकाव्यकार व्यक्तित्व २५
२.११.१.३ उपन्यासकार व्यक्तित्व २७
२.११.१.४ अनुसन्धानात्मक व्यक्तित्व २८
२.११.१.५ सम्पादक व्यक्तित्व २९
२.१२ भट्टराईको साहित्यिक यात्राको चरण र प्रवृत्ति ३०
२.१२.१ पूर्वार्द्ध चरण सुरुदेखि २०५८ साल सम्म ३०
२.१२.१.१ पहिलो उपचरण सुरुदेखि २०३७ सम्म ३१
२.१२.१.२ दोस्रो उपचरण २०३७ देखि २०५८ सम्म ३१
२.१२.२ उत्तरार्द्ध चरण २०५९ देखि हाल सम्म ३२

परिच्छेद-३ (तीन)

महाकाव्यको सैद्धान्तिक आधार

३.१ महाकाव्यको परिभाषा ३४
३.२ महाकाव्यको स्वरुप ३५
३.३ महाकाव्यको सैद्धान्तिक आधार ३५
३.४ महाकाव्य परम्पराको विकास ३६
३.४.१ अभ्युत्थान युग ३६
३.५ श्रीहर्षपछिका महाकाव्य ३७
३.६ आचार्यहरुको काव्य मान्यता ३९

३.६.१ आचार्य भामहको महाकाव्य सम्बन्धी चिन्तन ३९
३.६.२ आचार्य दण्डीको महाकाव्य सम्बन्धी चिन्तन ४०
३.६.३ आचार्य रुद्रटको महाकाव्य सम्बन्धी चिन्तन ४०
३.६.४ आचार्य विश्वनाथको महाकाव्य सम्बन्धी चिन्तन ४०
३.७ पाश्चात्य काव्य परम्परा ४१
३.८ महाकाव्यका तत्वहरु ४२
३.९ समष्टिमा महाकाव्यका तत्वहरु ४२
३.१० नेपाली साहित्यमा महाकाव्य ४३
३.११ महाकाव्यको मान्यता र महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल ५२
३.१२ निष्कर्ष ५४

परिच्छेद-४ (चार)

नेपाली महाकाव्यको विकासक्रममा नीलकण्ठ भट्टराईको योगदान

४.१ नेपाली महाकाव्यको विकासक्रम ५५
४.१.१ नेपाली महाकाव्यको प्राथमिक काल ५६
४.१.१.१ पूर्वार्द्ध (१८२६-७२) ५६
४.१.१.२ उतरार्द्ध (१८७२-१९४१) ५६
४.१.२ नेपाली महाकाव्यको माध्यमिक काल (१९४१-१९७४) ५६
४.१.३ नेपाली महाकाव्यको आधुनिक काल (१९७६-हालसम्म) ५७
४.१.४ निष्कर्ष ५९

परिच्छेद-५ (पाँच)

महाकाव्य नरेन्द्रनाथ रिमाल (स्मृति महाकाव्य) महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन

५.१ रचना तथा प्रकाशन ६०
५.२ प्रेरणा र प्रभाव ६१
५.२.१ प्रेरणा ६१
५.२.२ प्रभाव ६२
५.३ काव्य हेतु ६२
५.४ काव्य प्रयोजन ६३

५.५ शीर्षक विधान ६३
५.६ पात्र विधान र संरचनाको विवरण ६४
५.६.१ पहिलो स्मृति ६५
५.६.२ दोस्रो स्मृति ६६
५.६.३ तेस्रो स्मृति ६७
५.६.४ चौथो स्मृति ६७
५.६.५ पाचौँ स्मृति ६८
५.६.६ छैठौँ स्मृति ६९
५.६.७ सातौँ स्मृति ७०
५.६.८ आठौँ स्मृति ७१
५.६.९ नवौँ स्मृति ७२
५.६.१० दसौँ स्मृति ७३
५.६.११ एघारौँ स्मृति ७४
५.७ महाकवि नरेन्द्र नाथ रिमाल (स्मृति-महाकाव्य) महाकाव्यमा प्रयोग भएका रसहरु ७५
५.७.१ श्रृङ्गार रस ७५
५.७.१.१ संयोग वा सम्भोग श्रृङ्गार रस ७५
५.७.१.२ विप्रलम्भ वा वियोग श्रृङ्गार ७६
५.७.२ करुण रस ७६
५.७.३ वीर रस ७७
५.७.४ भयानक रस ७८
५.७.५ रौद्र रस ७८
५.७.६ वीभत्स रस ७८
५.८ महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल (स्मृति-महाकाव्य) महाकाव्यमा प्रयोग भएका अलङ्कार ७९
५.८.१ उपमा अलङ्कार ७९
५.८.२ सम्भावना अलङ्कार ८०

५.८.३ उत्प्रेक्षा अलङ्कार ८०
५.८.४ अतिशयोक्ति अलङ्कार ८१
५.८.५ रुपक अलङ्कार ८१
५.८.६ स्वभावोक्ति अलङ्कार ८१
५.८.७ विरोधाभास अलङ्कार ८२
५.९ महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल (स्मृति-महाकाव्य) महाकाव्यमा अनुप्रास अलङ्कार ८२
५.९.१ अन्त्यानुप्रास अलङ्कार ८२
५.९.२ छेकानुप्रास अलङ्कार ८३
५.९.३ वृत्यनुप्रास अलङ्कार ८३
५.१० महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल (स्मृति-महाकाव्य) महाकाव्यमा पाइएका रीति ८४
५.१०.१ वैदर्भी रीति ८४
५.१०.२ गौडी रीति ८४
५.१०.३ पाञ्चाली रीति ८५
५.११ ध्वनि ८५
५.१२ महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल (स्मृति-महाकाव्य) महाकाव्यमा गुण ८७
५.१३ महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल (स्मृति-महाकाव्य) महाकाव्यमा दोष ८७
५.१४ महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल (स्मृति-महाकाव्य) महाकाव्यको स्मृति (सर्ग) गत विवरण ८८
५.१५ महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल (स्मृति-महाकाव्य) महाकाव्यमा प्रयोग भएका छन्दहरु ९०
५.१५.१ उपजाति छन्द ९०
५.१५.२ अनुष्टुप छन्द ९०
५.१५.३ शार्दूलविक्रीडित छन्द ९१
५.१५.४ शिखरिणी छन्द ९१
५.१५.५ मन्दाक्रान्ता छन्द ९२
५.१६ महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल (स्मृति-महाकाव्य) महाकाव्यको काव्यात्मक मूल्य ९२

५.१७. महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल (स्मृति-महाकाव्य) महाकाव्यमा भएका पात्रहरुको चरित्रचित्रण ९३
५.१७.१. नरेन्द्रनाथ ९३
५.१७.२. गङ्गा ९४
५.१७.३. काशीनाथ ९४
५.१७.४. कृष्णचन्द्र रेग्मी ९४
५.१७.५ गोपाल ९५
५.१७.६ शिवरत्न ९५
५.१७.७ रामरत्न ९६
५.१८ महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल महाकाव्यमा निष्क्रिय तर प्रयुक्त महाभारत ग्रन्थका पात्रहरु ९६
५.१८.१ कृष्ण ९६
५.१८.२ अर्जुन ९६
५.१८.३ व्यास ९६
५.१९ महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल महाकाव्यमा प्रयुक्त निष्क्रिय गौण पात्रहरु ९७
५.२० महाकाव्य नरेन्द्रनाथ रिमाल (स्मृति-महाकाव्य) महाकाव्यका पात्रहरुको शैली वैज्ञानिक वर्गीकरण तालिका ९७
५.२१ सन्देश ९८
५.२२ वातावरण ९८
५.२३ निष्कर्ष ९८

परिच्छेद-६ (छ)

उपसंहार र निष्कर्ष

६.१ उपसंहार १००
६.२ निष्कर्ष १०१
६.३ सम्भाव्य शोध शीर्षक १०२
सन्दर्भग्रन्थ सूची १०३